

XIX ASRNING IKKINCHI YARMI-XX ASR BOSHIDA TURKISTONDA HUNARMANDCHILIK

*Qilichev Rajab Ergashovich, Buxoro davlat pedagogika instituti dotsenti, tarix fanlari
nomzodi*

Annotatsiya: mazkur maqolada XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr boshida Turkiston o'lkasida asrlar davomida mavjud bo'lgan hunarmandchilik sohalari, ishlab chiqariladigan mahsulot turlari, qo'llaniladigan xomashyo, hunarmandchilik mahsulotlarining xalq turmushidagi o'rnini, Turkiston hunarmandlarining xalqaro ko'rgazmalarda ishtiroki haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: hunarmandchilik, kulolchilik, naqqoashlik, san'at, ganchkorlik, zardo'zlik, ishlab chiqarish, an'analar, tarix, madaniyat, yodgorliklar.

РЕМЕСЛЕННИКИ ТУРКЕСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 19 - НАЧАЛЕ 20 ВЕКА

*Киличев Раджаб Эргашович, доцент Бухарского государственного
педагогического института, кандидат исторических наук*

Аннотация: данная статья рассматривает вопросы развития ремесла, о разновидностях декоративно-прикладного искусства в Туркестанском крае во второй половине XIX и начале XX веков. Автор статьи считает, что культура Узбекистана одна из самых ярких и самобытных культур Востока. О самобытности и эксклюзивном творчестве народных мастеров, ремесленников, передающих свое умение из поколения в поколение. На протяжении многих веков ремесленники занимались гончарным и ювелирным делом, ткали прекрасные ткани и ковры, делали оружие и украшения, предметы быта и народные куклы.

Ключевые слова: ремесло, керамика, резьба, искусство, резьба по ганчу, золотошвей, производство, традиции, история, народ, культура, памятники.

HANDICRAFTSMEN IN TURKESTAN IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

*Kilichev Rajab Ergashovich, associate professor of Bukhara State Pedagogical
Institute, candidate of historical sciences*

Annotation. This article examines the evolution of crafts, decorative and applied arts in Turkestan during the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. The author of the article believes that Uzbekistan's culture is one of the most vibrant and unique in the East. Concerning the uniqueness and creativity of folk craftsmen and artisans who pass down their skills from generation to generation. Pottery and jewelry, beautiful fabrics and carpets, weapons and jewelry, household items, and traditional dolls have all been made by artisans for centuries. Nowadays, the republic places a high value on national artisans. In recent years, the government of Uzbekistan has adopted resolutions aimed at reviving traditional trades and crafts.

Key words: craft, ceramics, carving, art, gesso carving, gold seamstresses, production, traditions, history, people, culture, monuments.

XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr boshida Turkiston o'lkasi shahar va qishloqlarida to'qimachilik, zargarlik, miskarlik, temirchilik, cho'yangarlik, bo'yrafolik, chirmangarlik, etikdo'zlik, mahsido'zlik, kavushdo'zlik, kulolchilik, beshiksozlik, sandiqsozlik, nonvoylik, holva-nisholdapazlik kabi yuzga yaqin hunarmandchilik sohalari mavjud bo'lib, qo'li gul usta hunarmandlar xalqimizning kundalik turmushida zarur bo'lgan turli-tuman mahsulotlarni tayyorlab, uning turmush darajasini yuksalishiga beqiyos hissa qo'shganlar.

XIX asrning 60-yillarida Turkistonda savdo holatini o'rgangan A.N Terevnikov hunarmandchilikning asosan paxta va yarim ipak matolar tayyorlash sohalari rivojlanganini qayd etgan. Shaharlarda hunarmandchilik sohalari rivojlangan bo'lib, ular nafaqat mahsulot ishlab chiqarish balki uni sotish markazi ham edi. Masalan, XIX asrning 60-yillarida Toshkent bozorlarda har bir hunarmandchilik sohasiga ta'lluqli alohida rastalar va 4548 savdo-hunarmandchilik do'konlari bo'lgan. Masalan, Ko'rpa bozorda 60 ta, ko'rpa-gilam bozorda 10 ta, temirbozorda 60 ta savdo do'koni faoliyat ko'rsatgan. Taroq, angishvona va boshqa mayda buyumlar 150 do'konda tayyorlangan bo'lsa, 100 dan ortiq do'konlarda esa alocha, chit, bo'z, ro'mol, po'stinlar tayyorlangan. Etik, mahsi, kavush tayyorlanadigan do'konlar 100 ga yaqin bo'lgan. Taqa, mix, o'roq, arra va boshqa metall buyumlar tayyorlanadigan 60 ta do'kon mavjud bo'lgan bo'lsa, 60 ta do'konda kanaus, beqasam, astar matolar, paranji-chachvon, 50 ta do'konda esa qo'y-echki terisini oshlash, 32 ta do'konda xurjun, arqon, qop, qamchi, ot anjomlari va ko'plab mis idishlar tayyorlash bilan shug'ullanishgan. Egar-jabduq tayyorlashga ixtisoslashgan 30 ta, sham, sovun, noskadi, tamaki sotiladigan 20 ta, zargarlik do'konlari 20 ta bo'lgan[1,38-42-b.]. Kigiz bosishga ixtisoslashgan 15 ga yaqin korxonada 25 ga yaqin hunarmand faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, Chorsu mahallasida 20 ga yaqin duradgorlik ustaxonalari bo'lgan [2,445-448-b.]. Beshyog'och mahallasidagi har 5 ta xonadonga bitta hunarmandchilik do'koni, har 10 xonadonga bitta savdo do'koni to'g'ri kelgan [3.] Hunarmandlar nafaqat ichki balki tashqi bozor uchun ham mahsulotlar tayyorlaganlarki, ushbu mahsulotlar savdo ahli tomonidan Rossiya, Xitoy, Afg'oniston, Hindiston, Eron kabi uzoq xorij davlatlariga hamda Buxoro, Xiva, Qo'qon xonliklari shahar va qishloqlariga olib borib sotilgan.

XX asr boshidagi hunarmandchilik ishlab chiqarishining hajmi to'g'risida statistik ma'lumotlar bir-biriga ancha zid. Statistika ma'lumotlarining hammasida faqat Turkiston o'lkasi shaharlaridagi hunarmandlarning sonigina ozmi-ko'pmi aniq ko'rsatilgan. Masalan, 1872, 1897-yillarda Toshkent shahrida o'tkazilgan aholini ro'yxatga olishda aholining turli ijtimoiy guruhlariga haqida quyidagi ma'lumotlarga ega bo'lingan. Unga ko'ra, 1872-yilda shaharda hunarmandlar 5340 ta, savdogarlar 3147 ta, dehqonlar 6640 ta, mardikor va qora ishchilar 3736 ta, ruhoniylar 301 ta bo'lgan bo'lsa [4, 247-b.], 1897-yilgi aholi ro'yxatiga qaraganda 15455 ta hunarmand, 8047 ta savdogar, 4137 ta dehqon, 472 ta ruhoni bo'lgan[5,85-86-v.]. Ushbu ma'lumotdan ko'rinib turibdiki Toshkentda XIX asr oxirlariga kelib, turli hunar sohalari bilan shug'ullanuvchilarning soni ortib borgan.1880-yil arxiv hujjatlariga ko'ra, Qo'qonda mavjud hunarmandchilik korxonalari 1382ta bo'lib, ularda 664 kishi mehnat qilgan va ishlab chiqarilgan mahsulot 143861 so'mni tashkil etgan bo'lsa [6,54-55-v.], 1882-yilda Andijon shahrida 1044 hunarmandchilik korxonalarida 1760 kishi faoliyat ko'rsatib,

ishlab chiqarish hajmi 154390 soʻmni tashkil etgan. Qishloqlardagi hunarmandlarning sonini hisobga olishga unchalik eʼtibor berilmagan. Buxoro va Xiva xonliklaridagi hunarmandlar toʻgʻrisida esa ishonchli maʼlumotlar butunlay yoʻq.

XIX asrning 70-yillarida Toshkent shahrini tadqiq qilgan P.Maevning yozishicha [7,262-264 b.], Shayxontohur dahasi shaharning shimoli-sharqida boʻlib, unga 48 mahalla kirgan. Mahallalar aholisining bir qismi egar-jabduqchilik, juvozchilik, choʻyangarlik bilan, bir qism aholi mato toʻqish bilan shugʻullanishgan. Daha mahallalarida toʻquvchilar doʻkonlari 567 ta boʻlgan. Sebzor shaharning shimoli-gʻarbida boʻlib, u 38 mahalladan iborat boʻlgan. Aholisi etikdoʻzlik, toʻqimachilik, mato boʻyash-boʻyoqchilik bilan shugʻullangan. Koʻkcha shaharning gʻarbida joylashgan boʻlib, aholisining katta qismi koʻnchilik bilan shugʻullangan. XIX asrning 60-yillarida 695 hunarmandchilik doʻkonlaridan 341 tasi koʻnchilik, 218 tasi etikdoʻzlik, 7 tasi kulolchilik, 22 tasi tegirmonchilik, 22 juvozxonadan iborat boʻlgan. Koʻnchilik doʻkonlari keyinchalik Eski koʻnchilik yoki Bedabozor deb atalgan joydan shahar maʼmuriyatining gigiena talablariga javob bermaydi degan talabi bilan Koʻkcha dahasidagi Jarariq boʻyiga, koʻchirilgan [2. 445 b.]. Lekin, shuni alohida taʼkidlash lozimki turli sabablarga koʻra XX asrning birinchi choragida hunarmandchilik sohalarini bilan shugʻullanuvchi kishilar miqdori turlicha boʻlganligini kuzatish mumkin. 1908-yilda Turkiston oʻlkasining uchta viloyatida 32000 hunarmandchilik korxonalarini boʻlib, ularda 65000 dan ortiq hunarmand faoliyat koʻrsatgan [8,107-108 b.]. 1910-yilgi maʼlumotga nazar tashlasak, Toshkentda 3671 ta hunarmandchilik doʻkonlari boʻlib, ularda 8096 kishi faoliyat koʻrsatib, ularning bir yillik ishlab chiqarish hajmi 2 187 700 soʻmni tashkil etgan boʻlsa, 1911-yilda 3764 hunarmandchilik doʻkoni boʻlib, ularda 9120 kishi mehnat qilgan va ishlab chiqarish hajmi 3 276 ming soʻmni tashkil etgan [9,121 b.].

Mustamlakachi maʼmurlar shaharlarda asosiy eʼtiborlarni paxta tozalash, yogʻ, vino tayyorlash, sovun pishirishga qaratib, koʻplab maʼmuriy binolar, katta-kichik zavod-fabrikalar, ustaxonalar, tegirmon va juvozxonalar barpo qilib, ularning hammasi oʻlka boyliklarni xom ashyo yoki yarim tayyor mahsulot sifatida tashib ketishga moʻljallangan edi. Mahalliy hunarmandchilik sohalarini takomillashtirishga, mahalliy aholi hayotida uning hali ham katta oʻrin tutishi haqida oʻylab koʻrmaganlar. Buning oqibatida mahalliy hunarmandchilik sohalarini qattiq zarbaga uchrab, inqiroz sari yuz tuta boshlagan. Masalan, 1885-yilda Toshkentda 37 ta fabrika-zavod tipidagi korxonalar boʻlib, ularda 680 600 soʻmlik mahsulot ishlab chiqarilgan boʻlsa, hunarmandchilik korxonalarini 514 ta boʻlib, ularda 174 200 soʻmlik mahsulot tayyorlangan [10,107,110 v.]. Turkiston oʻlkasida eng koʻp taraqqalagan va rivoj topgan hunarmandchilik sohalaridan biri toʻqimachilik boʻlib, hunarmandlar paxta va pilla tolasidan chit, doka, atlas, xonatlas, beqasab, shohi, adras, duroʻya, yakroʻya kabi aholi turmushida keng qoʻllaniladigan hamda katta miqdorda chetga chiqariladigan oʻnlab xildagi matolar tayyorlashgan. Qariyb har bir uyda paxta va yarim ipak matolar ishlab chiqarish bilan shugʻullanilgan, baʼzi bir uylarda ushbu matolarni boʻyash uchun boʻyoqchilik yoʻlga qoʻyilgan [11,33-b.]. Pilla etishtirish va uni qayta ishlash mavsumiy boʻlib, etishtirilgan pilla xom ashyosining katta qismi chetga chiqarilgan. Oʻlkadagi pillani qayta ishlash korxonalarining 80 % Fargʻona vodiysida toʻplangan boʻlib, shundan 40% Margʻilon

hududlarida joylashgan edi.1900-yilda Turkistondan chetga chiqarilgan 27508 pud ipakning 2582 pudi Farg`ona vodiysida etishtirilgan [12, 1-b.].

O`lka aholisi o`rtasida eng ko`p tarqalgan paxta matolar bo`z, qalami, chit bo`lgan. Bo`z qalin mato bo`lib, undan ko`ylak, lozim, yaktak, to`n, pashshaxona, to`n va xalatlarga astar, chitdan esa ko`rpa va to`nlar uchun astar, ko`rpacha, dasturxon, joynomoz, salla, belbog`, kiyim-kechak tayyorlangan. XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr boshida paxtadan kalavalar tayyorlash bilan nafaqat o`troq, balki yarim ko`chmanchi aholi ham shug`ullangan. Mato ishlab chiqarish jarayoni juda sodda bo`lib qo`l kuchi bilan bajarilgan. Yigirish, matoni tayyorlash va pardozlash ishlari, nasldan-naslga o`tib kelgan juda ko`p maxsus bilim va malakani talab qilgan. Biz ko`rib chiqayotgan davrda hammada bo`lmasa ham, ko`pchilik mustaqil dehqon xo`jaliklarida xonaki to`quv dastgohlari bo`lib, ularda eng oddiy va qo`pol matolar to`qilgan. Shahar va yirik qishloqlarda sotish uchun turli-tuman matolar to`qiydigan korxonalar bo`lgan.

Turkistonda paxta matolardan tashqari, katta miqdorda adras, alocha, xonatlas, beqasab, shohi, qalg`ay kabi ipak va yarim ipak matolar ham tayyorlangan. Chor hukumati XIX asrning 70-yillarida 200 000 so`mlik kapitalga ega bo`lgan "Moskva-Toshkent shirkati"ni tuzadi va uning asosiy vazifasi Turkiston o`lkasi, Buxoro, Xiva xonliklari hududlarida ipakchilik korxonalari tashqil qilish, ijaraga olish orqali ko`plab miqdorda sifatli ipak va ipak matolarni Rossiya bozorlariga etkazib berish edi [13,3-v].

Turli er osti boyliklarini qazib olish Turkiston o`lkasi va xonliklarda ancha sust rivojlangan edi. Turkiston o`lkasida konchilik ishlari Rossiyadan hunarmandlarga kerakli metallning olib kelishi bilan to`xtab qolgan. Qorategin va Farg`onadan oltin, O`ratepa, Andijon, Ko`hitongdaryo vodiysidan qo`rg`oshin va kumush, Qoratorov, Chirchiq daryosi vodiysi, Farg`ona, Hisor, Boysunda temir, Qarshi bekligining janubiy-g`arbiy qismi, Ko`hna Urganch, Jumabozor, O`ratepa, Chinozda porox tayyorlash uchun selitra qazib olingan [14,16-b.]. Qo`qon xonligida juda oz miqdorda neft olingan. Undan asosan qo`tir dorisi tayyorlashda va poyabzaldo`zlikda foydalanganlar. Xonlikning janubiy tog` yonbag`irlaridan toshko`mir, oltingugurt, qo`rg`oshin, temir, achchiqtosh qazib olingan [15,53-v.].

XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr boshida Turkiston o`lkasida metallni qayta ishlash sohalari - temirchilik, cho`yangarlik, zargarlik, miskarlik, rextagarlik kabi sohalari keng tarqalgan bo`lib, ular o`z navbatida bir necha mayda sohalarga ajralgan edi. XIX asrda Shahrisabz, Kattaqo`rg`on va boshqa shaharlarda cho`yan va mis eritib idish tayyorlaydigan hunarmandchilik korxonalari bo`lgan. Temirchi ustaning asboblari turli kattalik va og`irlikdagi bolg`alar, ombir, sangdon, gira, bosqondan iborat bo`lgan. Temirchi usta eng og`ir va murakkab ishlarni bajarsa, xalfa og`ir bolg`a bilan buyumni bolg`alashda ustaga yordam berib turgan. SHogird esa bosqon yordamida o`choqdagi olovni alangalatib turgan. Temirchilikning yana bir sohasi qurol-yaroqsozlik bo`lib, urush paytlarida qurolsoz ustalar hukumatdan juda katta buyurtmalar olishgan. Tinchlik davrida esa ular pichoq, suvliq, taqa kabi mayda buyumlar yasash bilan kun kechirishgan. Qurolsozlik markazi Buxorodan keyingi o`rinda turgan Samarqand shahrida XIX asr o`rtalarida 15 ta qurolsozlik ustaxonasi bo`lib, shundan oltitasida malakali ustalar faoliyat ko`rsatgan. Samarqand Rossiya

tomonidan zabt etilgandan so'ng bosqinchi ma'muriyat qurol yasashni man qiladi [16,217-b.].

XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr boshida metallni qayta quyish sohalaridan biri rextagarlik bo'lib, ular manqal, katta-kichik qo'ng'iroqlar, dovot, tugma, usmajo'shak, surmadon, uzuk, uzangi, kamar to'qalari, choyjo'sh va oftobalar uchun dasta va qubbachalar, zulfin va to'qmoqchalar tayyorlashgan. Odatda mis buyumlarni uch xil mutaxassislikdagi ustalar tayyorlaganlar: qizil va sariq misdan idish yasash, uning ichki va sirtqi qismini qalaylashni miskar bajarsa, idishning dastasi, qopqog'ining qubbasi, tumshug'ining sonulasini rextagar bronzadan quygan, naqqosh-kandakor esa idishga turli naqsh va gullarni zarb qilgan. Toshkentda 14 ta miskarlik do'konlari bo'lib [2,341-b.]. ularda sariq, qizil misdan uy-ro'zg'orda turli maqsadlarda ishlatiladigan katta-kichik idishlarni "tabanok"-eritib quyish va "xoiskori"-bolg'alab yasash orqali tayyorlashgan. Odatda mis buyumlarni uch xil mutaxassislikdagi hunarmandalar yaratganlar: qizil va sariq misdan idish yasash, uning ichki va tashqi qismini qalaylash ishlarini miskar bajarsa, idishning dastasi, qopqog'ining qubbasi, tumshuq qismini rextagarlar bronzadan quyganlar, naqqosh-qandakor esa buyumga chiroyli xilma-xil naqshlarni zarb qilib bezagan. Miskarlar aholi ehtiyojini qondira oladigan juda xilma-xil buyumlar: choyjo'sh, oftoba, dastsho'y, obdasta, chilkalit, chiroq, surmadon, usmadon, qandob, nondon, manqal, ko'za, kosa, piyola, shamdon, kafgir, chelak, kashkul yasashgan [17,10-11-v.]. Mis idishlarga turli naqsh va gullar tasvirini tushirish kandakor tomonidan bajarilgan.

XIX-XX asr boshida butun Turkiston o'lkasida keng tarqalgan hunar sohalaridan biri zargarlik bo'lib, Toshkentda 70 ga yaqin zargar [18,9-b.] Samarqandda 23 ta [19,26-b.] zargar faoliyat ko'rsatishgan. Zargarlar tarozi, o'choq, sandon, manqal, qaychi, kirya, otashkurak, bolg'acha, turli qoliblar, muhr qalam, bosma dam, dahan dam kabi o'nlab ish qurollaridan foydalanishib, oltin, kumush, misdan turli-tuman qimmatbaho toshlar qadalgan zargarlik buyumlari-quloqqa taqiladigan turli tuman halqalar, qo'lga taqiladigan bilakuzuklar, uzuklar, ko'krak, bo'yin, sochga taqiladigan taqinchoqlar tayyorlashgan. V.Razvadovskiy ma'lumotiga qaraganda, zargar bir oyda 10 juft halqa tayyorlab, har birini 9-10 so'mdan, 5-8 dona kumush bilakuzuk tayyorlab, har bir donasini 7 so'm 50 tiyindan 12 so'mgacha sotgan. Zargarlarning turli buyumlar tayyorlashda qilgan xarajatlarini chiqarib tashlasak, bir oyda zargar daromadi 30-40 so'mni tashkil etgan.

O'lkaning barcha hududlarida katta miqdorda ot, qoramol, tuya, echki-qo'ylarning parvarishlanganligi hamda yovvoyi hayvonlar-bo'ri, tulki, olqor, yovvoyi mushuk, Buxoro bug'usi, kiyiklarning mavjudligi ko'nchilik sanoatining keng rivoj topishiga olib kelgan. Terini oshlash jarayonida chiqadigan badbo'y hid aholini bezovta qilmasligi hamda katta miqdorda suv va maydon kerak bo'lganligi sababli ko'nchilar o'z korxonalarini shaharlar tashqarisida qurganlar. Ular terini oshlashda ariq, hovuz(terini ivitish va chayish uchun), teri quritiladigan o'choqli uy, ayvon, o'choq, katta qozon, nova, dudxona, taracho'b, doryog'och, sholcho'b, g'alvir, xossupurgi, qilsupurgi kabi asboblari, ishqor, tuz, taron, qatiq, suzma, zok, ohak, charvi, jo'sha, tezak, somon, xas-cho'blardan foydalanishgan. Ko'nchilar tayyorlagan turli-tuman charmdan etik, mahsi, kavush, qop, mesh, charm qutti-yaxdon, egar-jabduq, kitob

muqovalari, kamar, charm yostiq, dumbira, sanoch va h.tayyorlangan. . Agar 1871-yilda shaharda 341 ta ko'nychilik korxonasi bo'lgan bo'lsa [7,264-b.], 1885-yilga kelib 152 ta hunarmand faoliyat ko'rsatadigan 76 ta do'kon [20,195-b.] 1892-yilda esa bor-yo'g'i 66 ta do'kon qolgan [21,25-v.]. Ko'nychilar sigir, buzoq, ho'kiz, qo'y-echki, tuya, qo'tos va boshqa hayvonlarning terilarini oshlab, charm tayyorlashgan. XX asr boshida shaharda bor-yo'g'i 50 ga yaqin ko'nychilik korxonasi bo'lib, ularning har birida 2-3 tadan hunarmand bo'lgan. Har bir ko'nychilik korxonasida bir yilda 200 000 so'mlik, 120 000 yaqin teri oshlanib, hunarmandlarning daromadi 200 so'mga yaqin bo'lgan [2,447-b.]. Ko'p hollarda ko'nychilar ma'lum bir hayvon terisini oshlashga ixtisoslashgan bo'lib, bu ularning mahoratining yanada oshishiga hamda bir-birining noniga sherik bo'lishning oldini olgan. Masalan XX asr boshida Toshkentda qo'y-echki terisini oshlovchi 30 ta hunarmand bo'lgan. Tayyorlangan har bir echki-qo'y charmi 2 so'm 20 tiyngacha sotilgan [18,16-b].

Turli-tuman poyabzal tayyorlash bilan etikdo'z, mahsido'z, kavushdo'zlar shug'ullangan. Ular tomonidan kavsar, no'g'oy, pattoyi, charmdastak, amirkon kavushlar, toshtovon, no'g'oy, mukki etik, mahsi va choriq tikilgan. Poyabzaldo'zlarning ish qurollari juda oddiy bo'lib, ular bigiz, igna, buranda va gazan pichoqlar, mexlos, ombir, turli qalinlik va rangdagi iplar, dazgir, quva, turli kattalikdagi oxircho'b, shoncho'b kabi yog'och qolib, yog'och va charm andozalardan iborat bo'lgan.

Turkiston o'lkasi Rossiya tomonidan zabt etilgandan so'ng o'lka boyliklarini talash va tashib ketishda rus ma'murlari Rossiya imperiyasining turli hududlarida o'tkazilgan ko'rgazmalardan umumli foydalanishgan. Turkiston hunarmandlari tomonidan tayyorlangan mahsulotlarni namoyishi ilk bor 1867-yilda Moskvada rus etnografiyasiga bag'ishlab o'tkazilgan ko'rgazmada tomoshabinlarga taqdim qilingan. Ushbu ko'rgazmada turkman, Buxoro, Samarqand, Qarshi gilamlari namoyish qilinib, ular o'zining rang-barangligi, pishiq-puxtaligi bilan ko'rgazma qatnashchilarini hayratga solgan.

1870-yil kuzida Toshkentda ilk bor ko'rgazma tashkil etilib, undan ko'zlangan maqsad o'sha davr manbalarida e'tirof etilishicha Buxoro, Xiva, Qo'qon xonliklarini, Afg'oniston hamda Sharqiy Turkiston orqali Xitoy ahlining Rossiya bilan keng miqyosli savdo aloqalarini yaxshilashdan iborat deb e'lon qilgan bo'lsada, amalda, birinchidan Xitoy, Hindiston, Eron hunarmandchilik mahsulotlari bilan yanada yaqindan tanishish va ularga raqobatbardosh mahsulotlar tayyorlash orqali ushbu davlatlar mahsulotlarini O'rta Osiyo bozorlaridan siqib chiqarish, ikkinchidan, Afg'oniston, Eron, Hindiston Angliya ta'sir doirasida bo'lganligi tufayli, mahalliy savdogarlar orqali ingliz mollarini O'rta Osiyo bozorlariga kirib kelishining oldini olish edi.

Turkiston general-gubernatorligining asosiy sanoat va qishloq xo'jalik korxonalari joylashgan Farg'ona vodiysida shunday ko'rgazmalaridan biri 1886-yilda Yangi Marg'ilon shahrida tashkil etiladi. «Birinchi Farg'ona qishloq xo'jaligi va sanoati ko'rgazmasi» deb nomlangan ushbu ko'rgazmada Marg'ilon, Qo'qon, Osh ustalari namoyish qilgan yuzlab turdagi hunarmandchilik mahsulotlari shu joyning o'zidayoq rus aholisi va chet elliklar tomonidan xarid qilib olingan. 1900 yil sentyabrda

Samarqandda o'tkazilgan ko'rgazma boshqa ko'rgazmalardan shunisi bilan farq qilganki, unda pilla chuvitish, ipak o'rash, uni bo'yash va ipak matolar to'qish jarayoni shu joyning o'zidayoq namoyish qilib ko'rsatilgan [22.]. XX asrning birinchi o'n yilligida Turkiston qishloq xo'jaligi, sanoati va hunarmandchiligiga bag'ishlab ko'rgazmalar o'tkazish asta-sekin kamayib boradi. Faqat 1909-yilda Turkiston qishloq xo'jaligi jamiyatining 25 yilligiga bag'ishlab o'tkazilgan ko'rgazma Turkiston o'lkasining xo'jalik va madaniy xayoti to'la qamrab olingan oxirgi yirik ko'rgazma edi.

O'rta Osiyo hunarmandlarining mahsulotlari nafaqat Rossiya imperiyasi hududlarida balki, Ispaniya, Italiya, Angliya, Fransiya, Germaniya kabi Evropa davlatlarida o'tkazilgan turli-tuman ko'rgazmalarda yurtimiz hunarmandlarining mahsulotlari savdo ahli tomonidan namoyish qilingan va sotib kelingan. O'rta Osiyo Rossiya tomonidan zabt etilgandan so'ng Turkiston hunarmandchiligi mahsulotlari Evropada o'tkaziladigan ko'rgazmalarda Rossiya imperiyasi mahsulotlari tarkibida namoyish etila boshlangan. 1873-yilda Venada o'tkazilgan Xalqaro ko'rgazmada katta miqdorda va turli kattalikdagi O'rta Osiyo gilamlari bilan evropaliklar birinchi bor yaqindan tanishganlar bo'lsalar [23.233-b.], 1878-yilda Parijda o'tkazilgan Xalqaro ko'rgazmada Turkiston gilamboflari mahsulotlari katta muvaffaqiyat va e'tibor qozonganlar [24.]. 1901-yilda Glazgoda, 1906-yilda Milanda, 1907-yilda Bordoda o'tkazilgan Xalqaro ko'rgazmada, 1910-yilda Myunxenda o'tkazilgan Musulmonlar ko'rgazmasida [23.233-b.], 1914-yilda London, Berlinda o'tkazilgan hunarmandchilik ko'rgazmalarida ham faol ishtirok etganlar [25.]. 1905-yilda Leje shahrida o'tkazilgan Xalqaro ko'rgazmada namoyish qilingan gilamchilik mahsulotlarining barchasi chet elliklar tomonidan xarid qilib olinganligi yoki 1906-yilda Milanda o'tkazilgan Xalqaro ko'rgazmada Rus bo'limi tarkibida ishtirok etgan Turkiston hunarmandlari "Faxriy diplom" hamda "Oltin medal"ga bilan taqdirlanganliklari fikrimizga yorqin dalil bo'la oladi [26,88-v.]. Umuman olganda Turkiston o'lkasi hunarmandlari 1870-1913-yillarda o'tkazilgan 7 ta Rossiya, 1873-1914-yillarda o'tkazilgan 10 ta Xalqaro ko'rgazmalarda ishtirok etganlar [27,135-b.].

Hunarmandlar hunarmandchilik ishlab chiqarishida belgili forma va o'zaro munosabatlarni belgilab turuvchi o'z sex uyushmalariga ega bo'lganlar. Sexlar ba'zan ishlab chiqarishda foydalaniladigan yerlariga ega bo'lgan, o'zini-o'zi idora etadigan o'ziga xos jamoadan iborat edi. Sexlar o'z nizomlariga, madaniy va diniy an'analariga ega bo'lgan. Hunarmandlar bobo, oqsoqol boshchiligidagi sex nazoratida bo'lib, og'ir ahvolga tushib qolgan hunarmandlarga sex a'zolari tomonidan yordam berib kelingan bo'lsa, o'lka iqtisodiyotiga kapitalistik munosabatlarning kirib kelishi natijasida yakkaqo'l hunarmandlarning iqtisodiy ahvoli og'irlashib borgan. Endilikda asrlar davomida hukm surib kelgan sex uyushmasi o'rniga yirik korxonaga egalari ustakorlarning hukmronligi oldinga o'ringa chiqib qolgan. O'lka iqtisodiyotida kapitalistik munosabatlar mustahkamlanib borgan sari ustakorlar endigina shakllanib kelayotgan mahalliy yirik sanoat egalari, usta, xalifa, shogird esa yollanma ishchilarga aylanib borganlar.

Xullas, XIX asrning ikkinchi yarmi-XX asr boshida Turkiston hunarmandlarning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli boshqa guruhlarniki kabi og'irlashib borgan bo'lsa ham, turli

hunar sohiblari o'z ota meros kasblarini davom ettirib, uning bizgacha yetib kelishida katta hissa qo'shganlar.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR:

- 1.Тетеревников А.Н. Очерки внутренней торговли киргизской степи. СПб., 1867.
- 2.Развадовский В. Опыт исследования гончарного и некоторых других кустарных промыслов в Туркестанском крае.// Туркестанское сельское хозяйство. № 5.
- 3.Беш-Агачский квартал Ташкента.(Статистический отчет)- Туркестанские ведомости, 1872, №36
- 4.Кузнецов В.П. Ташкент в торговом и промышленном отношении. Туркестанский сборник. т.5
- 5.O'zR MDA, 1-jamg`arma, 16-ro`ухat, 55-ish.
- 6.O'zR MDA 19-jamg`arma, 1-yozuv,28451-ish.
- 7.Маев П. Азиатский Ташкент. В кн: Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. Выпуск IV. СПб., 1874.
- 8.Статистический обзор Ферганской области за 1908 г. –Скобелев.: 1910.
9. Обзор Сыр-Дарьинской области за 1910, -Т.; 1912; за 1911.-Т.: 1913.
- 10.O'zR MDA, 36-jamg`arma, 1-ro`ухat, 324-ish.
- 11.3.Азадаев Ф.А. Кустарная промышленность в Ташкенте во второй половине XIX в. Известия АН Уз ССР.1957, №1.
- 12.Ферганская область в 1901 г. В кн: Ежегодник Ферганской области. Т.I. - Новый Маргелан.:1902.
- 13.O'zR MDA 1-jamg`arma 16-ro`ухat, 2280-ish.
- 14.Qilichev R. Vuxoro shahrida hunarmandchilik. -T. Fan, 1996.
- 15.O'zR MDA, 1-jamg`arma, 16-yozuv, 1422-ish.
- 16.Краузе Л. О туземном оружии в Туркестанском крае.-М.: Сб.Русский Туркестан. Вып. 2. 1872.
- 17.O'ZR MDA, 27-jamg`arma,1-ro`ухat, 13-ish.
- 18.Гейер И, Назаров И. Кустарные промыслы г.Ташкента.-Т.: 1903.
- 19.Костенко Л.Ф. Путешествие в Бухару русской миссии в 1970 г. СПб., 1871.
- 20.Обзор Сыр-Дарьинской области за 1885 г. -Т.: 1886.
- 21.O'zR MDA, 17-jamg`arma, 1-ro`ухat, 20552-ish.
- 22.Самаркандская выставка шелководства и пчеловодства.-Туркестанские ведомости, 1900, №75.
- 23.Мошкова В.П. Ковры народов Средней Азии конца XIX-начала XX вв. -Т.: 1970.
- 24.Туркестанские ведомости, 1900, №22.
- 25.Туркестанские ведомости, 1914, №39.
26. O'zR MDA 1-jamg`arma, 17-ro`ухat, 581-ish, 88.
- 27.Чабров Г.Н. Выставочная работа в Туркестанском крае (1869-1916 гг.).Труды музея истории Узбекской ССР. Вып. 3, -Т.: 1956.